DOI 10.22630/TIRR.2025.24.24

Jan Sikora[1]✉, Włodzimierz Kaczocha[2]

[1] Uniwersytet Zielonogórski

[2] Wyższa Szkoła Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu

Kapitał ludzki i społeczny polskich rolników w świetle badań empirycznych

Streszczenie. Rolnictwo w Polsce jako sektor gospodarki narodowej wytwarza niecałe 3% PKB. Podstawą jego funkcjonowania są małe i średnie rodzinne gospodarstwa rolne. Ważny zatem jest problem znaczenia kapitału ludzkiego i społecznego, głównie osób zarządzających tymi podmiotami gospodarczymi. Celem badań, których wyniki przedstawiono w artykule, było rozpoznanie i zdiagnozowanie obu rodzaju kapitałów. Przyjęto założenie, że w działalności gospodarstwa rolnego nie tylko ważne znaczenie pełnią kapitały: finansowy, majątkowy, techniczno-technologiczny, lecz także te związane z rolnikiem, tj. ludzki i społeczny. W realizacji celu badań wykorzystano metodę analizy literatury przedmiotu oraz wtórnych danych empirycznych w postaci publikowanych raportów i sprawozdań z badań empirycznych. Uzyskane wyniki wskazały, że wartości – cele przypisane kapitałowi ludzkiemu rolników mają znaczący, a nawet decydujący wpływ na funkcjonowanie gospodarstwa rolnego. Wartości – cele charakteryzujące kapitał społeczny rolników tak dużego znaczenie nie mają. Wyraźnie dają o sobie znać w tzw. sytuacjach kryzysowych gospodarstwa rolnego. Zatem istnieje potrzeba systematycznego badania i monitorowania kapitału ludzkiego i społecznego rolników oraz znaczenia ich funkcji w działalności gospodarstw rolnych.

Słowa kluczowe: rolnik, kapitał ludzki, kapitał społeczny

Wstęp

Podstawą funkcjonowania rolnictwa w Polsce, które jako sektor gospodarki daje około 3% PKB, są małe i średnie rodzinne gospodarstwa rolne. Załogą tych podmiotów gospodarczych są członkowie rodziny wspólnie prowadzący gospodarstwo domowe. Szczególnie istotne znaczenie mają cechy kapitału ludzkiego i społecznego rolników zarządzających gospodarstwem rolnym, które aktywizują pozostałe jego kapitały: finansowy, majątkowy, techniczno-technologiczny. Kapitał ludzki ujmujemy jako spersonalizowany (osobowy) stan świadomości ukierunkowany na prospołeczne, uspołeczniane wartości – cele, które realizuje człowiek we wzajemnym zaufaniu innych osób do siebie (Coleman, 1999). Wartości respektowane lub nierespektowane przez jednostkę ludzką ze względu na potrzebę osiągania wyznaczonych partykularnych celów

Jan Sikora ORCID: 0000-0002-1667-5622; Włodzimierz Kaczocha ORCID: 0009-0003-4396-4651
✉ j.sikora@wez.uz.zgora.pl

są ze sobą powiązane i zdeterminowane przez np. sytuację życiową, pracę, rodzinę, bogactwo. Zdeterminowane są cechami społeczno-demograficznymi i zawodowymi ludzi, m.in. wiekiem, płcią, wykształceniem, zawodem, sytuacją materialną, zdrowiem, przynależnością do grupy odniesienia, a także ukształtowane przez współżycie społeczne człowieka, np. procesy wychowania, socjalizacji, edukacji (Putnam, 1995). Kapitał ludzki stanowi podstawę, bazę kapitału społecznego, definiowanego jako stan grupowo, kolektywnie respektowanych lub odrzucanych wartości – celów, norm zachowania przez określony zbiór ludzi, urzeczywistnianych we wspólnym współdziałaniu dążących do osiągnięcia wytypowanych celów (Sztompka, 2016). Kapitał społeczny tworzy się na gruncie umiejętności współpracy międzyludzkiej, w grupach społecznych organizujących i dążących do urzeczywistnienia przyjętych wartości – celów. Podobnie jak kapitał ludzki zależy od cech społeczno-zawodowych, demograficznych osób i procesów społecznych. W artykule scharakteryzowano kilka wartości – celów kapitału ludzkiego i społecznego rolników wybranych z empirycznych materiałów wtórnych (Polska wieś…, 2024). Przedstawiono samoocenę tych wartości dokonaną przez rolników i rolniczki. W ramach wartości kapitału ludzkiego uwzględniono wartość pracy w gospodarstwie rolnym oraz wartości – cele połączone z pracą, tj. wartość inwestycji w gospodarstwo, zaufanie do wiarygodności źródeł informacji rolniczej, wartość „przywiązania do pracy w gospodarstwie oraz jego sukcesję". Kapitał społeczny rolników scharakteryzowano również na podstawie wartości pracy w gospodarstwie rolnym, przede wszystkim na wartości zaufania do instytucji doradztwa rolniczego i instytucji państwowych wspomagających sektor rolny oraz źródłach stresów powodowanych pracą na roli, a także aktywności badanych w zbiorowych protestach wyrażających niezadowolenie z efektów pracy i położenia ekonomicznego rolników. Celem badań, których wyniki omówiono w artykule, jest zatem rozpoznanie stanu kapitałów ludzkiego i społecznego osób zarządzających gospodarstwem rolnym w Polsce oraz wskazanie potrzeby inwestowania w te kapitały. Artykuł napisany został na podstawie wyników badań, w których wykorzystano metodę analizy empirycznych materiałów wtórnych w postaci raportów i sprawozdań z badań realizowanych przez odpowiednie instytucje. Jest on materiałem teoretyczno-empirycznym. W jego strukturze, poza wstępem, zakończenie i bibliografią, zawarto część teoretyczną poświęconą charakterystyce kapitałów ludzkiego i społecznego, metodykę badań, część badawczą odniesioną do analizy obu rodzajów kapitałów badanych właścicieli, zarządców gospodarstw rolnych w Polsce.

Kapitał ludzki i kapitał społeczny – pojęcia oraz kulturowe i społeczne funkcje

W literaturze poświęconej obu kapitałom opisuje się przede wszystkim kapitał społeczny jako zjawisko czy też stan świadomości społecznej określonej grupy ludzi, którzy swe partykularne cele życiowe podporządkowują wartościom – celom kolektywnym. Z kolei kapitałowi ludzkiemu w sensie osobowym, czyli spersonalizowanym, autorzy poświęcają niewiele uwagi, chociaż potwierdzają, że źródła kapitału społecznego sytuują się w świadomości i działaniach jednostkowych (Coleman, 1990; Putnam, 1995; Fukuyama, 1997; Kwiatkowski, 2003; Przybysz i Sauś, 2004).

W prezentowanym artykule przyjmujemy założenie teoretyczno-empiryczne, że właśnie kapitał ludzki – spersonalizowany stanowi świadomościowy i materialny (jeśli wartości osobowe są realizowane) fundament kapitału społecznego. Można wyrazić przekonanie, że bez prospołecznego nastawienia jednostki nie powstałby stan kapitału społecznego. Nawiasem należy wspomnieć, że wartość prospołeczności funduje powstawanie społeczeństwa obywatelskiego. Wartość ta „ściśle" łączy się wtedy z partykularnymi celami ludzi. Dobrym przykładem jest gospodarcze społeczeństwo obywatelskie, które rozwija się w Polsce od ponad 20 lat w ramach tzw. ekonomii społecznej.

Na podstawie analiz tej formy społeczeństwa obywatelskiego możemy stwierdzić, iż jednostkowe cele partykularne (potrzeba znalezienia pracy, wyjście ze stanu bezdomności itp.) w sensie materialnym połączyły się z wartością prospołeczności, którą poszczególni członkowie, w szczególności spółdzielni socjalnych, musieli sobie uświadomić. Drugą wartością indywidualnie uświadamianą i respektowaną w praktyce jest wartość wzajemnego zaufania. Bez indywidualnej akceptacji obu wartości gospodarcze społeczeństwo obywatelskie nie powstałoby (Kaczocha i Sikora, 2023).

Z uwagi na przyjęte założenie oraz przedstawiane poglądy formułujemy projekt pojęcia kapitału ludzkiego. Kapitał ludzki jest to spersonalizowany (osobowy) stan świadomości, w szczególności uspołecznionych wartości – prospołecznych oraz wzajemnego zaufania. Wartości te, czy to ukształtowane w środowisku rodziny, czy w procesach socjalizacji (m.in. w ramach wychowania i edukacji), są jakoś uobecniane w świadomości jednostkowej, ale często, jak w opisanym przykładzie gospodarczego społeczeństwa obywatelskiego, owe dwie wartości „pojawiają" się w świadomości indywidualnej, najpierw ze względu na cele partykularne – jednostka pod presją znalezienia pracy, mieszkania, zdobycia kwalifikacji, musi respektować owe wartości, by działać zawodowo i polepszyć warunki swego życia. Zatem partykularny przymus życiowy niejako „wymusza" jednostkowe respektowanie obu wartości. W rezultacie w środowisku pracy w ramach gospodarczego społeczeństwa obywatelskiego kształtuje się stan kolektywnie rozumianego kapitału społecznego.

W stosunku do pojęcia kapitału społecznego proponujemy następujące jego rozumienie: jak powyżej odnotowano, kapitał społeczny jest stanem kolektywnie respektowanym w sensie świadomościowym, tzn., że określony zbiór osób akceptuje wartość prospołeczności oraz wartość wzajemnego zaufania, a następnie we wspólnym działaniu te dwie wartości osoby urzeczywistniają, zawsze w ramach wspólnego współdziałania przy realizowaniu wytypowanych celów. Zatem trzecią wartością zarówno kapitału osobowego (ludzkiego), jak i kapitału społecznego jest wartość wspólnego współdziałania. Przedstawiane pojęcie kapitału społecznego jest zbliżone do poglądów J.S. Colemana, który jako jeden z pierwszych badaczy tego zjawiska pisał, że kapitał społeczny powstaje przede wszystkim na bazie „umiejętności współpracy międzyludzkiej" w ramach grup społecznych i organizacji, w tym organizacji gospodarczych w kierunku urzeczywistnienia wspólnych celów (Coleman, 1990, s. 302). Umiejętność współpracy ludzkiej podkreśla P. Sztompka – determinowana jest ona, poza zaufaniem, także takimi wartościami jak: wzajemność, szacunek, sprawiedliwość,

lojalność (Sztompka, 2016, s. 12). Kapitał społeczny ma zatem status kolektywny w sensie akceptowania przez jednostki ludzkie wskazanych wartości oraz w sensie materialnym w zakresie osiągania wspólnych celów.

Na zakończenie tego fragmentu rozważań należy podkreślić znaczenie różnic kulturowych, które warunkują powstanie spersonalizowanego kapitału ludzkiego oraz kapitału społecznego. Przy szczegółowym opisie i analizach obu kapitałów w badaniach socjologicznych należy uwzględnić różnice lokalne, regionalne i narodowe w zakresie tradycji prospołecznych (istnienie społeczeństwa obywatelskiego, działanie np. ochotniczej straży pożarnej, koła gospodyń wiejskich, organizacji młodzieżowych itp.). Trzeba też rozpoznać socjalizację osób w ramach rodziny oraz w ramach edukacji pod kątem respektowania wskazanych uprzednio wartości. W tym względzie istotne znaczenie mają funkcje kapitału ludzkiego i społecznego, które można wyrazić w zakresie osobowym (spersonalizowanym) i kolektywnym.

W zakresie osobowym to:
- zaufanie i tworzona na tej podstawie wiarygodność jednostkowa,
- normy wzajemności (ekwiwalentnej wymiany dóbr i świadczeń),
- zinstytucjonalizowane kontakty i znajomości,
- innowacyjność nie tylko w sferze gospodarki, lecz także w całym życiu społecznym,
- zaradność społeczna rozumiana jako swoista społeczna przedsiębiorczość,
- lojalność,
- odpowiedzialność społeczna,
- dobre obyczaje.

W zakresie kolektywnym to:
- podejmowanie efektywnej współpracy, wymiany doświadczeń w życiu gospodarczym i społecznym,
- kreowanie nowych, pożądanych indywidualnie oraz społecznie zjawisk i struktur, wspomaganie ich funkcjonowania i rozwoju, w tym tworzenie społeczeństwa obywatelskiego,
- zmniejszanie poziomu niepewności w życiu społecznym i w gospodarce.

Powyższe funkcje wyodrębniono na podstawie opracowania autorstwa Przybysz i Sauś (2004).

Metodyka badań

Podstawą zainteresowania wybranym tematem jest publiczna dyskusja prowadzona w Polsce w kręgach nauki i praktyki, przykładem której są prace zwarte, artykuły w czasopismach, Internecie oraz publikowane raporty z badań. Zgodnie z metodologią badań w naukach społecznych w artykule przyjęto w pierwszej kolejności potrzebę rozpoznania stanowisk teoretycznych na temat kapitału ludzkiego i społecznego prezentowanych w literaturze przedmiotu. W związku z tym zastosowano metodę analizy literatury w postaci publikacji zwartych, czasopiśmiennych i internetowych. Następnie posłużono się metodą analizy empirycznych materiałów wtórnych w postaci raportów z badań zlecanych przez odpowiednie instytucje. W szczególności

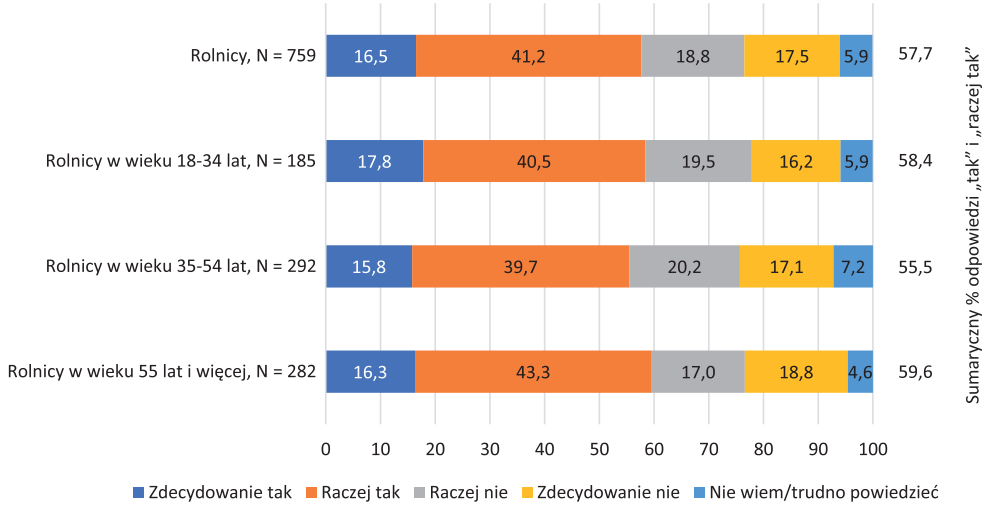
uwzględniono wybrane wyniki z raportu „Polska wieś i rolnictwo 2024" (Polska wieś…, 2024). Badania te przeprowadzono na zlecenie: Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW), Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa (KOWR) oraz Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS). Wykonawcą badania było Centrum Badań Marketingowych INDICATOR z siedzibą w Warszawie. W badaniu, które trwało od 29 lipca do 23 sierpnia 2024 r. zastosowano technikę CAPI (ang. *Computer Assisted Personal Interview*). Ogólnopolska reprezentatywna próba badawcza dla badanej populacji wynosiła N = 2511 osób, z czego 1510 osób to mieszkańcy obszarów wiejskich, w tym 759 ankietowanych stanowili rolnicy, a 1001 osób to mieszkańcy miast. W artykule została uwzględniona tylko populacja rolników mężczyzn i kobiet, tj. osób kierujących gospodarstwem rolnym. Maksymalny błąd oszacowania statystycznego całej próby badawczej wyniósł +/– 3,0% (Polska wieś…, 2024).

Należy podkreślić, że we współczesnej nauce coraz więcej badaczy korzysta z danych wtórnych zbieranych przez innych badaczy. Dane te są uwzględniane w raportach badań empirycznych i rocznikach statystycznych. Analiza wtórnych danych empirycznych jest uznaną metodą badawczą w naukach społecznych (Babbie, 2003). Podejście to wynika przede wszystkim z przyczyn ekonomicznych i metodologicznych, ponieważ zbieranie danych pierwotnych jest kosztowne i nie zawsze zgodne z wymaganiami metodologicznymi, zwłaszcza gdy dotyczy jednego badacza lub małego zespołu badawczego, lub ograniczonych środków finansowych (Frankfort-Nachmias i Nachmias, 2001).

Kapitał ludzki rolników w świetle badań empirycznych

W kapitale ludzkim polskich rolników uwzględniliśmy partykularne i prospołeczne wartości – cele odniesione do pracy we własnym gospodarstwie rolnym jako miejscu pracy mającym znaczenie w utrzymaniu i polepszeniu warunków życia rodziny. Są one (wartości – cele) kształtowane w rodzinie, przez co mają prospołeczny charakter, wsparcie wartością wzajemnego zaufania i są uobecnione w świadomości jednostkowej członka rodziny oraz wspierają funkcjonowanie rodzinnego gospodarstwa rolnego. Przyjęliśmy wybrane wartości – cele respektowane przez badanych rolników powiązane z pracą w gospodarstwie rolnym. Praca ludzka ma wymiar ekonomiczny i społeczny (Sikora i Walczak-Duraj, 2008). Zatem do uwzględnianych wartości pracy o charakterze ekonomicznym w gospodarstwie rolnym przyjęliśmy: praca podstawą utrzymania, praca pozarolnicza, potrzeba inwestycji w gospodarstwo, możliwość odejścia od pracy w rolnictwie. Do wartości społecznych pracy zaliczono: sukcesję gospodarstwa rolnego w przyszłości oraz zaufanie do źródeł informacji rolniczych. Gospodarstwo rolne jako podmiot gospodarczy dla właściciela oraz członków rodziny jest podstawową materialną wartością pracy i utrzymania (Gorlach, 2001). O wiarygodności tej tezy świadczą wyniki badań.

Ekonomiczny aspekt wartości pracy dla rolnika i jego rodziny w gospodarstwie rolnym ilustrują odpowiedzi na pytanie: „Czy jest Pan(i) w stanie utrzymać się wraz z rodziną wyłącznie z prowadzenia działalności rolniczej?" (wykres 1).

Wykres 1. Możliwość utrzymania się rodziny wyłącznie z prowadzenia działalności rolniczej [%]

Źródło: Polska wieś… (2024).

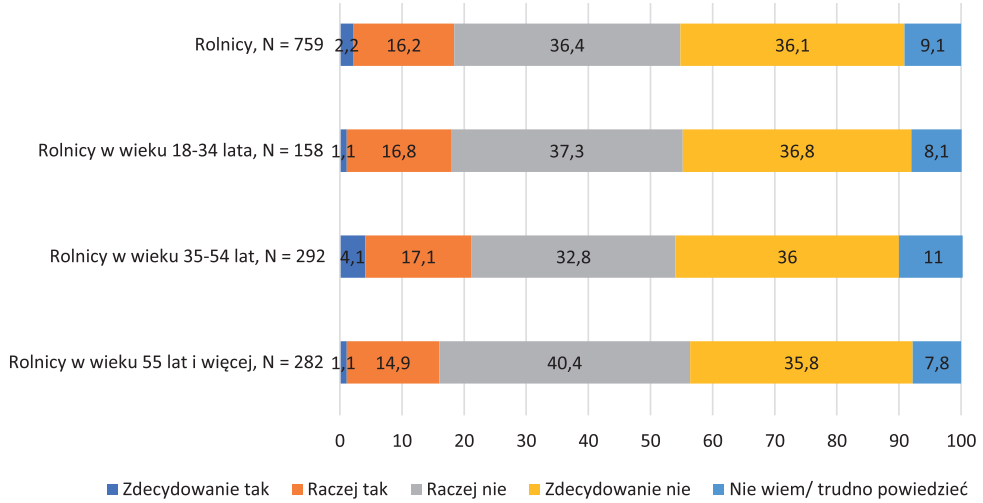
Wyniki badań przedstawione na wykresie 1 wskazują, że ponad połowa rolników (57,7%) deklaruje, że jest w stanie utrzymać siebie i rodzinę wyłączenie z gospodarstwa rolnego. Wskaźnik ten był jednak ściśle związany z areałem gospodarstwa rolnego, bowiem jedynie 13,5% rolników prowadzących gospodarstwo do 4,9 ha deklarowało, że może się z niego utrzymać, podczas gdy w przypadku największych gospodarstw odsetek takich deklaracji wzrastał do 90,7% (Polska wieś…, 2024).

Z wartością pracy w gospodarstwie rolnym w aspekcie ekonomicznym łączy się także dodatkowe podejmowanie pracy pozarolniczej wspomagającej sytuację finansową rolnika. Wyniki badań dowiodły, że 1/4 rolników (26,2%) biorących udział w badaniu dodatkowo podejmowała się pracy pozarolniczej. Pozostali rolnicy nie podejmowali dodatkowego zatrudnienia pozarolniczego ze względu na brak czasu (58,6%) oraz wystarczające dochody z prowadzenia działalności rolniczej (22,7%) (Polska wieś…, 2024).

Ekonomiczna wartość pracy jako cecha kapitału ludzkiego ma ścisły związek z więzią, przywiązaniem rolnika i jego rodziny do ziemi i związanego z nią gospodarstwa rolnego. Potwierdzają tę postawę odpowiedzi na pytanie: „Czy rozważa Pan(i) zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej?" (wykres 2).

Z analizy danych prezentowanych na wykresie 2 wynika, że zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej (odpowiedzi „tak" i „raczej tak") rozważa 18,4% rolników. Najczęściej myślą o takiej decyzji osoby kierujące gospodarstwem rolnym o powierzchni poniżej 5 ha. Nie rozważają zaprzestania pracy w gospodarstwie rolnym przede wszystkim rolnicy ze średnich i z dużych gospodarstw, tj. powyżej 30 ha (Polska wieś…, 2024).

Efekty pracy w gospodarstwie rolnym decydujące o sytuacji materialnej rolnika i jego rodziny zależą między innymi od inwestycji w ten podmiot gospodarczy oraz w jego rodzinę. Problem inwestycji w gospodarstwo rolne został uwzględniony

Wykres 2. Zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej [%]
Źródło: Polska wieś… (2024).

w omawianych badaniach. Świadomość rolników w zakresie potrzeby inwestowania w gospodarstwo rolne można przyporządkować ekonomicznym wartościom kapitału ludzkiego. Badanych rolników poproszono o odpowiedź na pytanie: „Jakie działania inwestycyjne Pana(i) zdaniem byłyby konieczne do przeprowadzenia w Pana(i) gospodarstwie rolnym w najbliższych 5 latach, żeby gospodarstwo zapewniało utrzymanie rodziny, zakładając, że ma Pan(i) niezbędne środki finansowe na ten cel?". Zdaniem respondentów koniecznymi inwestycjami są: zakup nowych maszyn rolniczych – 56,8% odpowiedzi, przeprowadzenie remontów posiadanych maszyn rolniczych – 49,1% odpowiedzi, kupno ziemi – 48,6% odpowiedzi oraz wybudowanie, rozbudowa istniejących budynków gospodarskich – 46,5% odpowiedzi (Polska wieś…, 2024).

Otrzymane wyniki wyraźnie wskazały na potrzebę inwestycji w techniczne uzbrojenie pracy, w budynki gospodarcze oraz na kupno ziemi w celu powiększenia arsenału gospodarstwa. Okazuje się, że rolnicy mają świadomość unowocześniania swojego miejsca pracy i życia, jakim jest gospodarstwo rolne. Dostrzegają też potrzebę rozwijania rolnictwa nastawionego na wysoko wydajny i nowoczesny technicznie poziom parku maszynowego.

Autorzy niniejszego artykułu przyjęli, że oprócz aspektu ekonomicznego wartości pracy jako elementu kapitału ludzkiego rolnika kapitał ten tworzą także wartości społeczne pracy w gospodarstwie rolnym. Zaliczyli do nich zaufanie do źródeł informacji na temat aktywności rolniczej, potrzebę sukcesji gospodarstwa w przyszłości oraz zadowolenie z zamieszkiwania na wsi.

Na pytanie: „Do jakich źródeł informacji ma Pan(i) największe zaufanie, jeśli chodzi o informacje na temat wsparcia dla rolników i tego, co się dzieje w rolnictwie?" udzielono następujących odpowiedzi:

– serwisy internetowe – 34,5%
– inni rolnicy – 34,0%
– pracownicy placówek ARiMR, KRUS, KOWR – 32,4%
– pracownicy urzędu gminy – 31,6%
– TV – 27,4%
– doradcy ODR – 25,7%
– sołtys – 23,9%
– radio – 16,1%
– organizacje rolnicze – 16,0%
– bezpłatna infolinia ARiMR – 14,3%
– gazety – 13,4%
– media społecznościowe (Instagram, Facebook, X) – 4,6%

sumaryczny wskaźnik respondentów, którzy wybrali taką odpowiedź

Zwraca uwagę fakt, że 196 rolników wskazało brak zaufania do jakiegokolwiek źródła informacji (N = 759). Z powyższego zestawienia odpowiedzi na zadane pytanie wynika, że najwięcej rolników miało zaufanie do informacji pochodzącej z serwisów internetowych (34,5%) oraz od innych rolników (34,0%). Najmniej respondentów ufało gazetom (13,4%) i mediom społecznościowym (4,6%).

Ze względu na problem sukcesji gospodarstwa rolnego rolnikom zadano pytanie: „Co Pana(i) zdaniem stanie się z Pana(i) gospodarstwem rolnym, kiedy nie będzie już Pan(i) nim zarządzać?". Udzielone odpowiedzi ukształtowały się w następujący sposób (N = 759, pytanie wielokrotnego wyboru):

– przejmie je ktoś młodszy z rodziny, kto będzie kontynuował działalność rolniczą – 36,2%,
– pozostanie w rękach kogoś z rodziny, chociaż już nie będzie w nim prowadzona produkcja rolna – 15,5%,
– przejmie je ktoś spoza rodziny, kto będzie kontynuował działalność rolniczą – 13,8%,
– przejmie je ktoś spoza rodziny, kto nie będzie już w nim prowadził działalności rolniczej – 2,2%,
– nie wiem, trudno powiedzieć – 32,2%.

Wśród badanych rolników domiowała odpowiedź (36,2%), że w przyszłości gospodarstwo rolne będzie przekazane młodszemu członkowi rodziny, który chciałby kontynuować działalność rolniczą. Wynik ten potwierdza w świadomości rolników wartość ziemi i osobiste przywiązanie do niej.

W charakterystyce kapitałów ludzkiego i społecznego rolników należałoby zwrócić szczególną uwagę na znaczenie kobiet w gospodarstwie rolnym i w życiu wsi. Temat wymagałby dokładniejszego oddzielnego opracowania. W tym miejscu autorzy jedynie krótko chcą odnieść się do badań, z których wynika, że polska rolniczka jest wykształcona, zaangażowana i dumna z wykonywanego przez siebie zawodu (Sikora i Wartecka-Ważyńska, 2023). Na podstawie badań przeprowadzonych przez Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk oraz Fundację Agro-Woman można wnioskować, że co trzecia osoba (33%) pracująca w sektorze rolniczym jest kobietą, prowadzi gospodarstwo rolne średniej wielkości, a 16% z nich identyfikuje się jako kierowniczki gospodarstwa. Ponad połowa (58%) kobiet rolniczek deklaruje, że w pracy czują się

przez mężczyzn traktowane na równi (Kobiety w rolnictwie…, 2024). Identyfikują się z wartościami określającymi kapitał ludzki powiązany z pracą na roli i w gospodarstwie domowym, które mają aspekty ekonomiczne i społeczne. Pomimo wciąż jeszcze istniejących w polskim społeczeństwie utrwalonych norm społecznych i rodzinnych związanych z podziałem zajęć na męskie i żeńskie (szczególnie na wsi i w rolnictwie) kobiety pracujące w gospodarstwie rolnym czują swoją wartość i znaczenie swojej pracy, uważają, że praca jest kluczowa dla funkcjonowania gospodarstwa rolnego. Są świadome potrzeby własnego rozwoju zawodowego i umiejętności. Uczestniczą w szkoleniach, kursach specjalistycznych związanych z rolnictwem, prowadzeniem gospodarstwa rolnego, zwłaszcza kursach produkcji roślinnej, stosowania środków ochrony roślin (Kozłowska, 2024). Udokumentowanym przykładem aktywności szkoleniowej kobiet prowadzących gospodarstwa rolne oraz dodatkowo usługi turystyczne jest uczestnictwo w kursach i szkoleniach agroturystycznych (Sikora i Wartecka-Ważyńska, 2023). Kobiety rolniczki inwestują zatem w wartość wiedzy, która jest istotną cechą kapitału ludzkiego.

Kapitał społeczny rolników w świetle badań empirycznych

Podstawą kapitału społecznego jest kapitał ludzki. Kapitał społeczny tworzy się na podstawie umiejętności i chęci współpracy międzyludzkiej, w ramach grup społecznych, organizacji motywowanych urzeczywistnieniem wspólnych potrzeb, osiągania przyjętych celów. Jest on, jak kapitał ludzki, zróżnicowany kulturowo i gospodarczo ze względu na obiektywne cechy społeczno-zawodowe, demograficzne, zdrowotne, ekonomiczne ludzi.

W charakterystyce kapitału społecznego rolników dokonanego na podstawie badań empirycznych, których wyniki zawarte są w cytowanych raportach, wybrano takie wartości – cele, jak: zaufanie do rolniczych instytucji doradczych, zaufanie do instytucji państwowych wspomagających sektor rolny, aktywność w zbiorowych protestach rolników, pokonywanie stresogennych barier hamujących rozwój gospodarstwa rolnego. Oczywiste jest, że wzrost opłacalności produkcji rolnej i unowocześnianie rolnictwa wymaga wsparcia fachową wiedzą świadczoną przez wyspecjalizowane instytucje doradcze. Wiodącym podmiotem doradzającym rolnikom w skali krajowej są ośrodki doradztwa rolniczego. Z raportu „Polska wieś i rolnictwo 2024" wynika, że w ostatnich 12 miesiącach z usług doradczych świadczonych przez pracowników ODR korzystało 41,6% badanych rolników, otrzymaną usługę doradczą 50,3% z nich oceniło jako bardzo dobrą, a 40,8% jako dobrą. Z prywatnych podmiotów doradczych w tym samym czasie skorzystało 25,4% respondentów. W tym przypadku mniej ocen bardzo dobrych (35,2%) otrzymały świadczone usługi doradcze. Z usług doradczych nie korzystało w ostatnich 12 miesiącach 37,9% osób kierujących gospodarstwem rolnym. Wśród argumentów przemawiających za takim zachowaniem rolnicy wymieniali (Polska wieś…, 2024):

– nie ma takiej potrzeby (84,5%),
– sam zdobywam niezbędną wiedzę (70,4%),
– nie stać mnie na to (56,0%),
– nie mam zaufania do podmiotów usług doradczych (34,4%),

– zakres oferowanych usług doradczych nie spełnia oczekiwań (39,6%),
– nie wiem, do kogo się zwrócić (15,8%),
– inne powody (8,3%).

Badani rolnicy wyrazili także swoją opinię wobec państwowych instytucji zajmującymi się kwestiami rolnictwa, w szczególności wobec: MRiRW, ARiMR, KOWR i KRUS. Ogólnie, zaufanie do instytucji publicznych działających na rzecz rolników deklarowało 47,6% rolników, brak zaufania 20,4%, a 32% nie miało zdania. Rolnicy poszukiwali informacji najczęściej w programach telewizyjnych (79,4%) oraz na stronie internetowej MRiRW (75,4%). Rolnicy najczęściej swoje sprawy załatwiają w ARiMR. Działalność tej instytucji została wysoko oceniona przez respondentów. Kompetencje pracowników uzyskały 90% pozytywnych ocen. Możliwość złożenia wniosku przez Internet, możliwość kontaktu telefonicznego i godziny otwarcia w 80% oceniono pozytywnie. Bardzo dobre (67,4%) i dobre (66,4%) oceny wyrażone przez rolników uzyskały działania informacyjne realizowane za pośrednictwem punktów informacyjnych oraz portali internetowych ARiMR (Polska wieś…, 2024). Niższy poziom oceny i zaufania rolnicy wyrazili wobec działalności KOWR. Jakość obsługi w jednostkach KOWR 19,2% rolników oceniło na poziomie bardzo dobrym. Na bardzo złą jakość obsługi zwróciło uwagę 15,0% badanych, a 64,1% wyraziło opinię „ani dobrze, ani źle". Oceny rolników dotyczące jakości obsługi w jednostkach KRUS były następujące: bardzo dobrze – 32,4%, bardzo źle – 13,0%, ani dobrze, ani źle – 54% (Polska wieś…, 2024).

Przykładem aktywnego kapitału społecznego rolników jest działalność organizacji rolniczych, za pomocą których rolnicy mogą realizować swoje wartości – cele. W Polsce istnieje ok. 180 organizacji rolniczych. Są one rozproszone, słabe finansowo i instytucjonalnie, co nie sprzyja skutecznej obronie interesów rolników. Dodatkowo środowisko działaczy tych organizacji jest wewnętrznie skonfliktowane. W Polsce zatem nie ma silnej organizacji rolników, która mogłaby być wiarygodnym partnerem w rozmowach z rządem. Przyjął się od dawna pogląd, że samorządowymi organizacjami rolników z prawdziwego zdarzenia są izby rolnicze. Tymczasem w przeprowadzonych w 2023 r. wyborach do izb rolniczych frekwencja była bardzo niska. Do głosowanie uprawnionych jest ok. 3 mln osób, a w ostatnich wyborach do izb rolniczych uczestniczyło zaledwie 5,9% rolników (Socjolożka wsi…, 2024). Wynik ten świadczy o niewielkiej aktywności obywatelskiej na wsi. Charakterystyczne jest, że poszczególne grupy rolników mają różne interesy, np. rolnicy, którzy nie mogą sprzedać zboża, żądają całkowitego wstrzymania handlu produktami rolnymi z Ukrainą, z kolei producenci mleka chcą utrzymania handlu, ponieważ Polska eksportuje na ukraiński rynek wyroby mleczarskie i w tym segmencie bilans handlowy jest dodatni (Socjolożka wsi…, 2024). Brak zgodności i zaufania wśród rolników zauważa się w organizowanych przez rolników protestach, które miały miejsce w całej Polsce. Ich organizatorami były nie tylko związki zawodowe rolników, ale inne grupy oraz miejscowi działacze. Przybrały one różne formy: blokowanie dróg, pikiety przed budynkami władzy lokalnej i regionalnej, manifestacje na ulicach, marsze, wizyty w biurach poselskich i senatorskich (Socjolożka wsi…, 2024).

Media społeczne dużo uwagi poświęcają protestom rolniczym, dlatego podczas badań problemów wsi, których wyniki opublikowano w raporcie „Polska wieś i rolnictwo 2024", postawiono respondentom pytanie: Jakie odczucie budzą u Pana(i) protesty rolnicze? Blisko połowa rolników biorących udział w badaniu (49,6%) wybrała odpowiedź „poparcie", a 15,7% „zainteresowanie". Udzielone odpowiedzi to: poparcie (49,6%), zainteresowanie (15,7%), obojętność (13,7%), przesyt informacji (7,6%), zniecierpliwienie (5,4%), wrogość, poirytowanie (3,2%), znudzenie (2,4%) (Polska wieś…, 2024).

Organizowane protesty rolników nie były obojętne dla kobiet rolniczek. Z badań wynika, że prawie co trzecia z nich (28,0%) brała udział w tych protestach. Aktywność ta sugeruje ich gotowość do angażowania się w sprawy społeczne, polityczne i rolnicze. Kobiety związane z gospodarstwem rolnym czują się współodpowiedzialne za gospodarstwo i są dumne ze swojego zawodu. Do co najmniej jednej fundacji należało 14% respondentek, ale tylko 7% było członkiniami organizacji rolniczych. Z kolei co trzecia deklarowała, że jest członkinią koła gospodyń wiejskich. Należałoby podkreślić, że 16% kobiet uważała, że są kierowniczkami gospodarstw rolnych, a ich praca jest kluczowa dla funkcjonowania gospodarstwa; 37% kobiet rolniczek w ostatnich 3 latach brało udział w szkoleniach związanych z rolnictwem (Badania łamią…, 2025). Powyższe przykłady aktywności społeczno-zawodowej rolniczek pokazują wyrażane wartości kapitału społecznego, takie jak: współodpowiedzialność za funkcjonowanie gospodarstwa rolnego, przywiązanie do zawodu rolniczki, poszanowanie i uświadomienie znaczenia pracy społecznej oraz zaufanie do sąsiadów, znajomych miejsca zamieszkania.

Wartości kapitału społecznego polskich rolników wyraźnie zobrazowały wyniki ogólnopolskich badań opublikowane we wspomnianej już publikacji „Polska wieś i rolnictwo 2024". Na zadane pytanie: „Spotyka się różne opinie o polskim rolnictwie. W jakim stopniu się Pan(i) zgadza lub nie zgadza z następującymi określeniami na temat polskiego rolnictwa i rolników?" uzyskano następujące odpowiedzi: w rolnictwie pracuje się więcej, ciężej niż w innych zawodach (80,6%), rolnicy są zaradni (80,7%), rolnicy chronią środowisko (67,7%), polskie rolnictwo jest nowoczesne (63,1%), na wsi pozostają osoby (głównie, które chcą tu mieszkać i się rozwijać) (62,3%), polska wieś na całe szczęście to nadal głównie rolnictwo (26,9%). Uzyskane wyniki dokumentują, że polscy rolnicy są zaradni, świadomi potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego, a pracę w rolnictwie uważają za wartościową i cięższą niż w innych zawodach.

Praca w gospodarstwie rolnym i jego rozwój napotykają jednak na różne trudności niezależnie od pozytywnych ocen. Problem barier w rozwoju gospodarstwa rolnego uwzględniony został w pytaniu: „Co stanowi największą barierę w rozwoju gospodarstwa rolnego, którym Pan(i) kieruje?" Uzyskano następujące odpowiedzi: niska opłacalność produkcji (67,2%), trudności ze sprzedażą produktów (55,5%), wysokie ceny nośników energii i paliwa rolniczego (47,7%), brak chętnych do pracy w rolnictwie (29,4%), wymogi unijne (28,7%), bariery prawne dotyczące warunków produkcji (22,7%), zbyt mały arsenał gospodarstwa (21,2%), zbyt wysokie ceny ziemi (20,4%), brak możliwości sfinansowania inwestycji (19,9%) (Polska wieś…, 2024).

Występujące bariery rozwoju gospodarstwa rolnego oraz troska o dobrą ich kondycję stają się źródłem stresu. Przyczynami zestresowania zdaniem badanych były: niepewność gospodarcza (64,6%), liczne obowiązki i prace do wykonania w gospodarstwie rolnym (50,5%), natężenie prac w okresie żniw i siewu (48,6%), brak opłacalności produkcji rolnej (48,4%), awarie sprzętu rolniczego (37,6%), problemy finansowe (36,0%), choroby roślin i zwierząt (29,1%), brak czasu na życie rodzinne, odpoczynek (24,2%), spłaty kredytów zaciągniętych na inwestycje gospodarcze (23,8%), problemy zdrowotne (15,4%) (Polska wieś…, 2024). Pokonywanie barier utrudniających działalność gospodarstwa rolnego oraz ograniczanie stresu wynikającego z trudności pracy w gospodarstwie, zdaniem rolników, łączyłyby się m.in.: z pomocą rolnikom w spłacie kredytów (37,5%), wsparciem wymiany pokoleniowej (40,2%), łączeniem produkcji rolniczej z pozarolniczą (36,4%) (Polska wieś…, 2024). W działaniach tych niezbędny jest kapitał ludzki i społeczny rolników.

Podsumowanie

Zawarta w artykule analiza wyników badań obliguje do syntetycznego ich podsumowania. Biorąc pod uwagę wartości kapitału ludzkiego rolników, należy podkreślić, że praca w gospodarstwie rolnym jest cenioną wartością gwarantującą utrzymanie rolnika i jego rodziny (57,7% wskazań). Dla 26,2% badanych rolników nie dawała ona możliwości utrzymania rodziny i pojawiła się potrzeba podejmowania dodatkowej pracy pozarolniczej. W badaniach uwidoczniła się nie tylko wartość pracy na roli, ale także wartość przywiązania rolnika do działalności rolniczej i wartości ziemi, ponieważ 72,5% rolników nie zamierzało zaprzestać prowadzenia gospodarstw rolnego i aktywności inwestycyjnej w gospodarstwo, 56,8% respondentów zamierzało inwestować w nowe maszyny rolnicze, a 48,6% w zakup ziemi i rozbudowę budynków gospodarskich (46,5%).

Działalność gospodarstwa rolnego zależy nie tylko od wartości ekonomicznych kapitału ludzkiego, ale także od jego wartości społecznych. Wartości te w mniejszym zakresie były doceniane przez rolników. Na przykład wartość zaufania do informacji rolniczej niezbędnej w prowadzeniu gospodarstw rolnego świadczonej przez Internet wyraziło 34,5% badanych. Z kolei wartość pracy w gospodarstwie oraz całe gospodarstwo rolne 36,2% rolników w przyszłości chciałoby przekazać komuś młodszemu z rodziny. Kapitał społeczny rolników przedstawiany w artykule łączy się m.in. z wartością zaufania do rolniczych instytucji doradczych, instytucji państwowych wspomagających sektor rolny oraz powiązany jest z aktywnością w protestach rolniczych i ze stresami powodowanymi niezadowoleniem z sytuacji w rolnictwie. Z usług doradczych świadczonych przez ODR-y korzystało 41,6% rolników, a otrzymane usługi bardzo dobrze oceniło 50,3%, a dobrze 40,8% respondentów. Mniejsze zaufanie rolnicy wyrażali wobec działalności MRiRW, ARiMR, KRUS. Niski poziom kapitału społecznego rolników skierowany był w stosunku do organizacji rolniczych reprezentujących interesy różnych skłóconych ze sobą grup rolników. Należy podkreślić, że niski poziom kapitału społecznego rolników dotyczy akceptacji, zaufania i solidaryzowania się z wartościami przyjmowanymi przez formalne instytucje rolnicze. Wyższy poziom tego kapitału rolnicy

reprezentują w urzeczywistnianiu wartości mniej sformalizowanych, wyrażanych w protestach społecznych (49,6% poparcia).

Kapitały ludzki i społeczny rolników odgrywają bardzo ważną rolę w rolnictwie i środowisku wiejskim. Bez tych kapitałów nie byłaby możliwa transformacja obszarów wiejskich, nie dokonałyby się zmiany we wszystkich sferach życia na wsi. Inspirują one do rozwijania i promowania nowoczesnego gospodarstwa rolnego i zrównoważonego rolnictwa. Konieczne jest zatem aktywne wsparcie i docenianie jego znaczenia przez lokalne, regionalne i centralne władze samorządowe i rządowe. Ważne są działania w kierunku identyfikacji wartości kapitału ludzkiego i społecznego rolników, monitorowania ich zmian, co pozwoli na bardziej precyzyjne kształtowanie polityki oraz programów wsparcia rolników i sektora rolnego. Celem tych wskazań jest wzmocnienie roli rolnictwa, gospodarstwa rolnego, poprawa efektywności pracy w taki sposób, żeby rolnik nie musiał podejmować dodatkowej pracy poza rolnictwem, a mógł skupić się na swoim gospodarstwie rolnym. Rozwój kapitałów ludzkiego i społecznego rolników powinien pomóc w sukcesji pracy w gospodarstwie rolnym, przygotowaniu przyszłych pokoleń rodziny do przejmowania gospodarstwa. Problem ten dotyczy zarówno kobiet, jak i mężczyzn, dlatego istotne staje się promowanie równości płci w rolnictwie. Kobiety na wsi są bardzo dobrze wykształcone, otwarte na innowacje, produkcję ekologiczną i zaangażowane w swoją pracę. Ważna i konieczna jest systematyczna analiza systemu rozwoju kapitałów ludzkiego i społecznego rolników oraz identyfikowanie w tym zakresie przeszkód. Monitorowanie wiedzy o sytuacji życiowej i zawodowej rolników i rolniczek, ich kapitałów ludzkiego i społecznego, ma znaczący wpływ na sektor rolny i zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego kraju.

Literatura

Babbie, E. (2003). Badania społeczne w praktyce. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Badania łamią stereotypy: Polska rolniczka jest wykształcona, zaangażowana i dumna ze swojego zawodu (2025). Pobrano z: https://www.farmer.pl/fakty/polska/badania-lamia-stereotypy-polska-rolniczka-jest-wyksztalcona-zaangazowana-i-dumna-ze-swojego-zawodu,158321.html (dostęp: 21.10.2025).

Badanie: polska rolniczka jest wykształcona, zaangażowana i dumna ze swojego zawodu (2025). Pobrano z: https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C106936%2Cbadanie-polska-rolniczka-jest-wyksztalcona-zaangazowana-i-dumna-ze-swojego (dostęp: 16.10.2025).

Coleman, J. S. (1990). Fundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Frankfort-Nachmias, Ch., Nachmias, D. (2001). Metody badawcze w naukach społecznych. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Fukuyama, F. (1997). Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu. Warszawa-Wrocław: PWN.

Gorlach, K. (2001). Świat na progu domu. Rodzinne gospodarstwo rolne w Polsce w obliczu globalizacji. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kaczocha, W., Sikora, J. (2004). Social Economy Entties as Organizational Elements of Wconomic Civil Society in Poland. Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series 168, s. 177-185.

Kobiety w rolnictwie to liderki i innowatorki w tym sektorze (2024). Pobrano z: https://www.farmer.pl/biznes/kobiety-w-rolnictwie-to-liderki-i-innowatorki-w-tym-sektorze,155177.html (dostęp: 07.11.2025).

Kozłowska, A. (2024). Jakie są kobiety w polskim rolnictwie? Wyniki unikatowych badań. Pobrano z: https://www.farmer.pl/fakty/jakie-sa-kobiety-w-polskim-rolnictwie-wyniki-unikatowego-badania,155631.html (dostęp: 10.10.2025).

Kwiatkowski, M. (2003). Siła więzi poziomych. Kapitał społeczny a sprawność instytucji demokratycznych. W: W. Kaczocha (red.), Filozoficzne i empiryczne zagadnienia współczesnej demokracji. Poznań: OBRSW.

Polska wieś i rolnictwo 2024 (2024). Pobrano z: raport_z_baadania_polska_wieś_i_rolnictwo_2024.pdf (dostęp:11.11.2025).

Przybysz, J., Sauś, J. (2004). Kapitał społeczny. Szkice socjologiczne i ekonomiczne. Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej.

Putnam, R. D. (1995). Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech. Kraków: Znak.

Sikora, J., Walczak-Duraj, D. (red.) (2008). Praca w perspektywie humanistycznej. Płock-Poznań: Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku.

Sikora, J., Wartecka-Ważyńska, A. (2023). Agroturystyka przykładem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w świetle pamiętników agroturystyki. W: A. P. Wiatrak (red.). Instytucje i organizacje wobec turystyki wiejskiej w Polsce – kontekst historyczny i współczesny. Kraków: Uniwersytet im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, s. 241-259.

Socjolożka wsi: Organizacji rolniczych jest za dużo (2024). Pobrano z: https://www.farmer.pl/fakty/socjolozka-wsi-organizacji-rolniczych-jest-za-duzo,144433.html (dostęp: 16.10.2025).

Sztompka, P. (2016). Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej. Kraków: Znak.

Human and social capital of Polish farmers in the light of empirical research

Abstract. Agriculture in Poland, as a sector of the national economy, generates just under 3% of GDP. Its functioning is primarily based on small and medium-sized family farms. Therefore, the issue of the significance of human and social capital – mainly the individuals managing these economic entities – is important. The aim of the research presented in the article was to identify and diagnose both types of capital. It was assumed that in the operation of a farm, not only financial, asset-based, and technical-technological capital play an important role, but also the capital associated with the farmer, i.e., human and social capital. To achieve the research objective, a literature review and secondary empirical data in the form of published reports and empirical research findings were used. The results obtained indicated that the values and goals attributed to farmers' human capital have a significant, and even decisive, impact on the functioning of a farm. The values and goals characterizing farmers' social capital are not as important. They become clearly visible primarily in so-called crisis situations within the farm. Therefore, there is a need for systematic research and monitoring of farmers' human and social capital and the significance of their functions in the operation of agricultural holdings.

Keywords: farmer, human capital, social capital